

ПИТАННЯ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ДЛЯ НАРОДНИХ ШКІЛ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 19-ГО СТОЛІТТЯ

У статті розглянуто деякі питання підготовки педагогічних кадрів та їх добору для народної школи України у другій половині XIX століття. Проаналізовано документи, що розкривають процес цілеспрямованої підготовки вчителів для народної школи у спеціально заснованих у той час педагогічних навчальних закладах.

Початок XXI століття означений складним пошуком нової філософії освіти. На сучасному етапі створення незалежної, правової, демократичної держави дедалі більшої гостроти набуває питання підготовки педагога з високим рівнем творчого потенціалу, тобто вчителя, здатного виховати учня сучасної школи. Таке високе призначення вимагає від педагогічної спільноти детального вивчення історичного досвіду розвитку вітчизняної системи освіти, ідей видатних педагогів, пошуку варіативних систем і моделей підготовки майбутніх учителів.

Зазначимо, що питання підготовки вчителів розглядалися у творчій спадщині вітчизняних та зарубіжних просвітителів та педагогів. Серед них О. Духнович, Б. Грінченко, М. Корф, С. Русова, К. Ушинський, В. Сухомлинський.

Аналіз наукової літератури дає підстави стверджувати, що в сучасних дослідженнях учених приділяється значна увага проблемам підготовки педагогічних кадрів (Ю. Бабанський, С. Гановський, Г. Щукіна, А. Капська, І. Зазюн, Т. Минчев).

Метою статті є здійснення ретроспективного аналізу деяких особливостей підготовки педагогічних кадрів та правил їх добору для народної школи України у другій половині XIX століття.

Значну увагу питанню підготовки педагогічних кадрів для народної школи України у другій половині XIX століття приділяли громадські організації (земства, товариства) та, на відміну від попереднього часу, Міністерство народної освіти.

Так, 1865 року в кожному учбовому окрузі (крім Київського) "при одному із повітових училищ..., на розсуд попечителя, ...до створення в майбутньому ...особливих учительських семінарій" були засновані педагогічні курси. Через рік їх чисельність зросла вдвічі (зазначимо, що в Київському учбовому окрузі з 1862 року при університеті св. Володимира існувала "педагогічна школа для підготовки вчителів народних училищ південно-західних губерній") [1: 7].

Земства, у свою чергу, спочатку вели підготовку педагогічних кадрів у духовних семінаріях за допомогою призначення спеціальних стипендій; вони ж виявилися й ініціаторами заснування учительських семінарій. Наприклад, Чернігівське земство відкрило учительську школу 1870 року, а перші державні учительські семінарії з'явилися лише 1871 року (взагалі-то перша учительська семінарія в Російській імперії була заснована в Санкт-Петербурзі ще 1783 року, але через два десятиріччя вона припинила підготовку фахівців для народної школи) [2]. При цьому зауважимо, що і в державних учительських семінаріях значна частина вихованців була земськими стипендіатами. Так, архівні матеріали про роботу Вовчанської учительської семінарії (Харківська губернія) свідчать, що їх чисельність досягала третини від загального контингенту [3: л. 22-23, 42].

Важливим засобом підвищення освітнього рівня і методичної кваліфікації вчителів слугували тимчасові літні курси та педагогічні з'їзди, регулярна робота яких була започаткована в 70-х роках. Наприклад, із звіту про літні вчительські курси в Ніжині можна виявити коло проблем, які там обговорювалися: поняття про педагогіку та її розділи; основні закони діалектики; методи і прийоми викладання; про характер впливу вчителів на дітей; про діяльність розуму, пам'яті, уваги, уяви, волі, почуттів тощо [4: л. 302].

Однак, ужиті заходи не могли одразу докорінно поліпшити контингент викладачів народної школи, про що засвідчують історико-педагогічна література та архівні матеріали періоду 70-х початку 90-х років.

За приклад візьмемо тогочасний склад учителів Ізюмського повіту Харківської губернії. Так, з одного боку, до нього вже належали і окремі фахівці – "є один, що закінчив курс в університеті, один з учителів семінарії, один педагог", з другого – це ще були переважно відставні офіцери, священнослужителі різного рангу, міщани та селяни, причому біля 40 відсотків учителів навіть не мали свідоцтва на право викладання [5: 31-32].

Тому зовсім не випадково у звітах про роботу літніх педагогічних курсів, зокрема Харківської та Полтавської губерній, констатувалося: "Більша частина вчителів недосвідчена у справі викладання і незнайома з кращими способами навчання", оскільки їм були притаманні "невміння говорити просто, ясно, складно і правильно, недостатність і поверховість тих елементарних відомостей, передача яких

є прямим обов'язком учителя народної школи, невідповідність користуватися книгою як джерелом знань", а відомий діяч народної школи М. Корф застерігав, що таких невідповідних учителів "у нас ще довгий час буде багато" [6: 12].

Цілеспрямована робота Міністерства народної освіти, земств, а згодом і духовного відомства, спрямована на поліпшення як складу викладачів, так і умов їх роботи, призвела до позитивних наслідків лише з часом.

Такий висновок впливає, зокрема, із звіту про стан початкових народних училищ Зміївського повіту Харківської губернії середини 90-х років. У ньому зазначалося, що серед учителів, які викладали в навчальних закладах, підпорядкованих Міністерству народної освіти, вже більше половини мали, як повідомлялося у звіті, "спеціальну" освіту, тобто завершили навчання в учительських семінаріях, гімназіях, прогімназіях або жіночих єпархіальних училищах. Усі ж інші без винятку мали свідоцтво вчителя або вчительки початкових училищ [7: 29-30].

При цьому зазначимо, що добору педагогічних кадрів сприяв і такий фактор, як запровадження подекуди попереднього ознайомлення з кандидатами на вакантну посаду, про що, наприклад, свідчить запит канцелярії попечителя Київського учбового округу, надісланий на місце попередньої роботи претендента з проханням повідомити "про моральні якості і педагогічну діяльність викладача Волинського жіночого єпархіального училища Івана Радецького, який бажає перейти на службу до Київського учбового округу" [8: л. 1-2].

Окрім того, з метою подальшого поліпшення викладацького складу в середині 90-х років XIX століття Міністерством народної освіти вперше були затверджені "Правила для спеціальних випробувань на звання вчителя і вчительки початкових училищ", надання якого до того часу не регламентувалося ніякими урядовими документами і здійснювалося у відповідності із "Положенням про початкові народні училища" 1864 року повітовими училищними радами за їх власним розсудом.

У цих "Правилах..." зазначалося, що відтепер звання вчителя (вчительки) народних училищ надається:

- особам, які успішно завершили курс "у такому навчальному закладі, якому по закону надано таке право" (наприклад, в учительських семінаріях) – без будь-якого додаткового іспиту;
- особам жіночої статі, які мають свідоцтво "про успішне завершення жіночих прогімназій відомства Міністерства народної освіти, а також прогімназій або чотирьох нижчих класів семикласних інститутів... відомства імператриці Марії" – також без іспитів, але за умови, що вони не менше ніж півроку відпрацювали "на посаді помічниці вчительки початкового училища або церковнопарафіяльної школи і по досягненні віку в 16 років";
- вихованцям вищих і середніх навчальних закладів, а також тим, хто завершив курс чотирьох молодших класів духовних семінарій – без іспитів, "на підставі атестатів про завершення курсу, ...але для засвідчення у педагогічних здібностях таких осіб від них вимагається... пробний урок";
- усім іншим особам – за умови успішного завершення іспиту на звання "на основі даних правил" (але складати такий іспит мали право чоловіки віком не молодше 17 років, а жінки – 16) [9: 99, 101].

Зазначене випробування здійснювалося:

- в університетських містах – "особливим іспитовим комітетом", до складу якого входили призначені попечителем учбового округу викладачі гімназії, а очолював його "окружний інспектор або один із професорів університету";
- в інших містах – педагогічними радами гімназій, прогімназій, реальних училищ або "урядових учительських семінарій";
- у повітових містах, в яких не було таких навчальних закладів, – педагогічними радами повітових і міських училищ за "Положенням..." 1872 року (при цьому стосовно останніх зазначалося: "крім однокласних") [9: 99].

До предметів випробування належали: закон Божий; церковнослов'янська мова; російська мова; арифметика і геометрія; краснопис; географія; історія; церковні співи. Відбувалися іспити в період з вересня по травень (але "не пізніше, як шість тижнів від дня подання прохання") у відповідності "з програмою, складеною Міністерством народної освіти", і поділялися на "повні і скорочені" [9: 99, 103].

"Повному" випробуванню підлягали ті, хто бажав одержати звання вчителя початкових училищ, які не мали свідоцтв про завершення повітового училища або жіночої прогімназії, підпорядкованих Міністерству народної освіти, а також інших, "рівних з ними по курсу навчальних закладів інших відомств".

Іспити поділялися на усні й письмові, і першим відбувався усний екзамен з закону Божого "в обсязі, затвердженій Міністерством народної освіти програми". Особи, які склали його задовільно, далі приступали до письмового випробування, під час якого вони повинні були "написати відповіді в

обсязі тієї ж програми на запропоновані питання по одному з наступних предметів: російської мови, арифметики, географії та історії Росії".

Якщо і письмова відповідь визнавалася задовільною, наставала черга усного іспиту, який полягав "у розв'язанні двох питань по кожному з наведених в означеній програмі предметів".

До цього в "Правилах..." також додавалося, що "іспит з геометрії обов'язковий лише тих, хто бажає викладати в двокласних сільських училищах Міністерства народної освіти", але в їх тексті не містилося ніяких указівок на те, який екзамєн мався на увазі – письмовий чи усний.

Особи, які витримали і письмові, і усні випробування, крім того, були зобов'язані "провести по одному пробному уроку з російської мови і арифметики з тем, попереднього за добу їм повідомлених, і притім таким, які відповідають обсягу і змісту курсу" початкових училищ, а також "віку і поняттям учнів" [9: 101-102].

Вихованки жіночих прогімназій та випускники повітових училищ, які мали свідоцтва про завершення курсу цих навчальних закладів, для одержання звання вчительки або вчителя початкових училищ складали "скорочені" іспити. Умови їх проведення стосовно письмового випробування і пробного уроку були такими ж як і при "повних" екзменах, а відмінності полягали в тому, що замість усного іспиту відбувалася "бесіда (колоквіум)", у процесі якої претенденти надавали "додаткові пояснення" по темі виконаної письмової роботи; крім того, був відсутній екзамєн із закону Божого.

Про кожний іспит "особливий комітет" або відповідна педагогічна рада навчального закладу складали протокол, у якому містилися "як теми письмових і усних запитань, так і частини предметів, викладені іспитованим на пробних уроках, з доданням оцінки ступеню задовільності відповіді та пробного уроку і загального висновку про достойність кандидата"; до цього протоколу додавалися також і самі письмові роботи.

Особам, які виявили "відмінні, добрі або задовільні знання", видавалося свідоцтво про надання звання вчителя початкових училищ, підписане, залежно від того, де відбувалися іспити, попечителем учбового округу, керівником відповідного середнього навчального закладу або семінарії, директором або інспектором народних училищ.

Що ж до претендентів, які не витримали іспитів, то вони мали право "на повторне випробування, але не раніше, ніж через півроку" [9: 100-103].

Поряд із земствами певний внесок у розвиток народної освіти було зроблено також "Товариствами (громадами, комітетами) розповсюдження грамотності", які, починаючи з 1861 року, за ініціативи громадськості почали створюватися в різних містах [9: 19].

Ці товариства, обговорюючи різноманітні аспекти народної школи, одночасно вели і практичну роботу в цьому напрямку, про що, наприклад, свідчить діяльність харківської "Громади", яка, "бажаючи допомогти грамотному сільському населенню... набути за допомогою читання відомостей, корисних в сільському побуті", створювала бібліотеки при земських школах (зокрема в селищах Мерефа та Липці), заснувала й утримувала на власні кошти декілька початкових навчальних закладів, постійно піклуючись про їх стан і приділяючи особливу увагу роботі вчителів.

Про останнє наочне уявлення надають звіти ревізійної комісії товариства, яка виявила, що у підпорядкованих йому школах не всі вчителі відповідають своєму призначенню: "На уроці пояснювального читання учителька А. Олдоровська не володіла увагою всіх учнів, була розгнівана, робила постійні дорікання і жовчні зауваження". У зв'язку з чим, як свідчать архівні матеріали, товариством було вирішено надалі призначати вчителів лише у відповідності з результатами спеціальних конкурсних іспитів серед претендентів [10: л. 49].

Такий захід, спрямований на підбір справжніх фахівців своєї справи, дав позитивні наслідки: "Порядок і дисципліна у школі, які послабилися при попередніх учителях, значно були покращені останньою вчителькою... При всій її вимогливості стосунки між нею і учнями найкращі: учні поважають учительку і люблять, і в неділю охоче заходять до вчительки для читання і бесід" [11: л. 19].

Певний внесок у підготовку вчителів для власних початкових навчальних закладів було зроблено і духовним відомством шляхом заснування у другій половині 80-х років спеціальних другокласних та церковно-учительських шкіл, право вступу до яких мали випускники однокласних та двокласних церковнопарафіяльних шкіл. Слід підкреслити, що за своїм рівнем ці учительські школи наближалися до учительських семінарій Міністерства народної освіти. Так, з розкладу іспитів у Велико-Писарівській другокласній школі (Богодухівський повіт Харківської губернії) випливає, що в ній викладалися не тільки предмети, передбачені програмами церковнопарафіяльних шкіл та шкіл грамоти, тобто навчальних закладів, у яких у майбутньому належало працювати випускникам, а й фізика, геометрія, природознавство, географія, вітчизняна історія, дидактика, гігієна [9: 2487-2488].

Висновки. Отже, саме у другій половині XIX століття розпочалася цілеспрямована підготовка вчителів для народної школи у спеціально заснованих у той час педагогічних навчальних закладах.

Важливу роль у розширенні мережі народних шкіл та підготовці педагогічних кадрів для них відіграли, поряд із Міністерством народної освіти та церковним відомством, і громадські організації, особливо земські установи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Отчёт о начальных народных училищах в Таврической губернии, с 1866 по 1869 год, представленный членом губернского училищного совета от земства Амадеем Филибертом // Учитель. – 1870. – № 4 – С. 110-118.
2. Известия о деятельности и состоянии наших учебных заведений // Журнал Министерства народного просвещения. – 1870. – Ч. 149, отд. "Современная летопись". – С. 5-84.
3. Оп. 1, справа № 216 "Об отпуске средств на содержание учительской семинарии в г. Волчанске и на стипендии; о назначении на должности окончивших семинарию учителей". – 1892. – 71 арк.
4. Оп. 225, справа № 27 "Об учреждении педагогических съездов сельских начальных учителей". – 1870. – 348 арк.
5. Народное образование в Изюмском уезде Харьковской губернии // Народная школа. – 1873. – № 8. – С. 30-32.
6. Корф Н. А. Русская начальная школа. Руководство для земских гласных и учителей сельских школ. – СПб. : Изд. Д. Е. Кожанчикова, 1872. – 274 с.
7. Отчёт о состоянии начальных народных училищ Харьковской губернии, Змиевского уезда, и Змиевского Александровского ремесленного училища за 1896 гражданский год. – Харьков: Паровая типография и литография Зильберберг, 1897. – 63 с.
8. Оп. 64, справа № 100 "О назначении преподавателей". – 1898. – 43 арк.
9. Правила для специальных испытаний на звание учителя и учительницы начальных училищ // Журнал Министерства народного просвещения. – 1896. – Ч. 305, отд. "Правительственные распоряжения". – С. 99-106.
10. Оп. 1, справа № 50 "Звіти про стан шкіл". – 1879. – 99 арк.
11. Оп. 1, справа № 20 "Отчеты школ о их деятельности". – 1874. – 47 арк.
12. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX века / Под. ред. А. И. Пискунова. – М. : Педагогика, 1976. – 600 с.

Матеріал надійшов до редакції 02.11. 2009 р.

Репко И. П. Вопросы подготовки учителей для народных школ Украины во второй половине XIX века.

В статье рассмотрены некоторые вопросы подготовки педагогических кадров и их подбора для народной школы Украины во второй половине XIX века. Проанализированы документы, раскрывающие процесс целенаправленной подготовки учителей для народной школы в специально созданных в тот период педагогических учебных заведениях.

Repko I. P. Questions of the Teachers' Preparation for Ukrainian Schools of the 2nd part of the 19th century.

Some questions of the teachers' preparation and their selection for Ukrainian people school in the 2nd part of the 19th century are described in this article. Documents which show the process of the teachers' single-minded preparation for the people school in the educational establishments which were founded that time are analysed in the article.